

תחליפים והשכחה עצמית

חשובה היא ההבנה הנכונה של התחליפים לתוכן העל־אישי, כי התחלי־פים מראים באופן ברור על הדברים שבניגוד לתחליפים יש בהם תוכן אמיתי. וכן חשוב להבין את דרכי ההשכחה העצמית. לדוגמה ניקח את הדברים המובאים בסיפור „מותו של איבן איליץ” מאת ל. נ. טולסטוי, שאף על פי שמתוארים בו תנאי חיים של המאה שעברה, יש בו ענין רב למאה שלנו.

המשרה והתואר הם מרכז החיים בחברה נטולת הערך המתוארה בסיפור הזה. על כן מותו של אדם מקבל בה משמעות כמעט בלעדית על פי התמורות במשרות הנגזרות עקב מותו של אחד הפקידים, במקרה זה: של איבן איליץ. השאלה העיקרית היא מי יתפוס את משרתו של איבן איליץ.

לעומת זאת המחשבה שעלתה בלב השומעים על מותו, שסוף סוף הרי הוא מת ולא אני, הדבר קרה לו ולא לי, היא מחשבה הנובעת מתוך אמונה הקבועה בבלתי־מודע של האדם שהוא בן־אלמוות. האדם מכיר את מותם של אחרים ולא את מותו הוא. אין להיאחז בנתון נפשי זה כדי להוכיח את חוסר מוסריותו של אדם, כי זה נתון טבעי שאין להיאבק עמו, ויתכן שהוא השורש לכל אמונה בהישארות הנפש. דווקא על ידי הכרת מהותו החיובית (שהנצח שבנפש מתבטא בהרגשה שאין אני יכול לתאר לעצמי את מות עצמי) יכולים למנוע כאן אי־הבנה ונזק¹.

גם המחשבה שעלתה בלב המכרים והקרובים של איבן איליץ, שהנה מוטל עליהם עתה למלא חובה משעממת של טקס ונימוסים, לנסוע לתפילת

---

1 עיין להלן בסרק על הנצח שבנפש. הרבה פעמים באים הקוראים בספרים שהם בעלי ערך רב לידי טשטוש הגבולות שבין הטבעי לבין הפסול, באופן שגם הטבעי נהפך לפסול. תופעה זו מסייעת בידי השוללים את החיים בכלל ומביאה נזק רב לאדם, ויש להישמר מפניה, כי היא תוצאה של טעות, של חוסר חדירה.

האשכבה, לבקר את האלמנה, להביע לפניך את צערם וכו' — אינה כשלעצמה פסולה, כי יש בה גם מעין ביטוי למרד הרוח בפורמאליות, במנהגים שנתרוקנו מתכנם, ואם תמצוי לומר: למרד בחילול הקודש. הנימוסים האלה שיסודם בנעלה נהפכו לדברים שבשיגרה, והשעמום והטורח הם ביטוי למחאה פנימית.

איבן איליץ' מתואר על-ידי טולסטוי, כאדם מוכשר, טוב-לב ועליו, שלא ידע להתרפס ולהחניף, לא בהיותו ילד, ואף לא בהיותו אדם מבוגר. תכונה זו מראה, כי ב"ראשיתו"² היה בו נתון אמיתי. אף על פי שעד סמוך למותו ראה איבן איליץ' את החיים של החברה המרוקנת כדבר המובן מאליו וכסדר שאין להרהר אחריו, הרי הנתון שלא ידע חנופה היה קיים בו כמשקע, ואולי הוא היה היסוד למפנה שחל בו סמוך למותו. יחד עם זה היתה לו מנעוריו תכונה להימשך אל בני אדם העומדים למעלה ממנו כתכונתו של אותו זכוב הנמשך אלי אור. תכונה זו כשלעצמה יש בה מן האמיתי, כי היא שאיפתו של האדם לגדול ולנעלה. הנטייה להימשך אחרי הגבוה והחיקוי של הגבוה היא נחוצה לאדם, אלא שהגבוה נהפך כאן למה שמקובל כגבוה בחברה המכונה חברה טובה, ולאמיתו של דבר אינו גבוה. איבן איליץ' סיגל לעצמו את מידותיהם ואת השקפותיהם של "אנשי המעלה", ואפילו את הרעיונות הליבראליים המתקדמים שהיו אז באופנה, והכל סיגל לעצמו בגבולות מסוימים, כפי שהיתה מכתובה לו הרגשתו בדבר המידה המקובלת בחברה. ההתעלמות מן העיקר שברעיונות הליבראליים, ממגמתם, והחלפתו במקובל בחברה שנעשה לו למודד בלעדי, היא החלפת האלוהי בלא-אלוהי, והגבולות שבהם נחונים הרעיונות שסיגל לעצמו הם סימן מובהק לנטילת נשמה.

גם כחוקר משפטי היה איבן איליץ' מנומס ביותר, מאופק. הוא ידע להבדיל בין התחייבות משרדית לבין חינו הפרטיים ועורר על ידי כך רגש כבוד בלב רואיו. הפרדה זו בין התפקיד לבין החיים הפרטיים חשובה היא לחברה ומונעת הרבה תקלות מוסריות, ולא לחינם היא מעוררת רגש כבוד בלב האנשים שבסביבה; אלא שהפרדה זו הביאה כאן לידי כך

2 כביטוי התלמודי (משל אלישע בן אבויה).

שהתפקיד נעשה בלתי-תלוי בנשמה. במצב זה מביאה ההפרדה בין המשרה לבין החיים הנפשיים לידי שיחרור האישיות מן האחריות שלקחה על עצמה בתוקף תפקידה ולידי הטלת האחריות על ה"תפקיד", היינו על המנגנון. המנגנון שנעשה בלתי-תלוי בנשמה עושה מעשים שהאדם אינו אחראי להם, ואי-אפשר לדרוש ממנו דין וחשבון על מעשיו אלה, כי המעשים נכונים הם מבחינה מוסרית, והם לו לכבוד בעיני הבריות, ואם יתן מקום לצד האישי בעיני התפקיד יאבד את ערכו בעיני עצמו ובעיני האנשים שבסביבתו.

המשרה של חוקר משפטי היתה מעניינת יותר ומושכת יותר ממשרתו הקודמת של איבן איליץ, כי במשרה הקודמת היה מספר האנשים התלויים בו במישרין ועום ביותר, אולם עתה, בתור חוקר משפטי, הרגיש איבן איליץ, שהכול, בלי יוצא מן הכלל, אף החשובים והמטובים מביניהם, כולם בידיו הם. איבן איליץ לא השתמש מעולם לרעה בסמכותו זו, היפוכו של דבר: תמיד השתדל לרכך את מידת הדין. אבל ההכרה כי בידו הכוח והסמכות להקשות או לרכך היתה לו הענין העיקרי והחיוני במשרתו החדשה. גם כאן הנעלה והפסול מעורבים זה בזה. הרגשת העצמאות והיכולת לפעול בעולם היא הרגשה הכלולה ב"צלם האלוהים", והעובדה שאיבן איליץ רואה בהרגשת העצמאות וביכולת לפעול את העיקר אינה פסולה. גם העובדה שהמשרה הגבוהה יותר נותנת לו סיפוק גדול יותר — אף על פי שהיא על סף ההתרוקנות — עדיין אינה פסולה. רק מרגע שהיכוך לת וגם הריכוך של מידת הדין נעשים מנותקים משרשם, מצלם האלוהים וממידת הרחמים הפנימית; מרגע שהרגשת העצמאות ומעשה החסד נעשים בלתי-תלויים בנשמה — באה השדיות במקום האלוהות, והאדם מרגיש את עצמו ריק מתוכן מחיה.

בבחירת האשה שלקח לו איבן איליץ לא היה תוכן נפשי רב. הוא לקח את העלמה החיננית, הפיקחת והמזהירה ביותר שהיתה בחוג בו הרבה איבן איליץ לבקר. הוא היה יכול לזכות אף בשידוך נאה יותר, אולם גם שידוך זה לא נחשב בין הגרועים. אין לומר שאיבן איליץ נשא את האשה משום שהתאהב בה ומשום שמצא בה תיאום להשקפותיו על החיים, אם כי לא מן היושר יהיה לומר, שהוא נשא אותה אך ורק משום שבני חברתו שיבחו את השידוך הזה. איבן איליץ נשא אשה מטעמים אלה ואלה גם

יחד. הוא הנעים לעצמו בשאתו לו אשה שכזאת, ובו בזמן פעל בצורה שהיתה רצויה בעיני רמי המעלה שבסביבתו. גם במקרה של התאהבות ושל תיאום בהשקפות אין ערובה לקשר נפשי בין בני הזוג, קשר שהוא אחד הביטויים לאלוהי שבאדם, אבל יש בכך משום הכנה לקשר כזה, ובמקרה של איבן איליץ' חסרה היתה ההנחה העיקרית, כי כוונתו היתה שהנישואין לא יפריעו לו במהלך חייו הקלילים והנעימים — והמתרוקנים מתוכם — ושעוד יגבירו את המהלך הזה. והנה נוכח איבן איליץ' כי הנישואין אינם מסייעים לנעימות החיים, אלא היפוכו של דבר, לעתים תכופות הם גורעים מן הנעימות, והוא הכיר שמן ההכרח להתגבר על ההפרעות שנגרמו על ידי הנישואין בהעברת מרכז חייו לענין משרתו. כאן מתוארת התרוקנותו של אחד האורגאניזמים האנושיים האחרונים שעוד נותרה בו חיוניות. אחרי שהתרוקנה הדת והתרוקנה העדה האנושית במידה רבה מתאכזר, הרי המשפחה היא עדיין כלי המחזיק ברכה, והתרוקנותה פוגעת קשה באדם. רוב השיחות שהתקיימו בין הבעל ואשתו, ובפרט השיחות על חינוך הילדים, עוררו בעיות הכרוכות בזכרונות על קטנות ומריבות שהיו ביניהם, ואותן קטנות עלולות היו להתחדש כל רגע. נותרו רק אותן תקופות נדירות של התעוררות אהבה באקראי אשר תקפו את הזוג. היו אלה איים בודדים אשר בהם עגנו לעתים רחוקות, אך מיד לאחר מכן נותרו אל מרחב הים של איבה טמירה המתבטאת בהתנכרות הדדית. התנכרות זו עלולה היתה לצער את איבן איליץ' לולא סבר שכך צריך להיות. באותו זמן כבר התרגל לראות את המצב הקיים לא כטבעי בלבד אלא כמטרה הרצויה לו, כמטרתו בקרב המשפחה. מטרתו היתה לשחרר את עצמו יותר ויותר מכל היסורים והחיכוכים המשפחתיים ולשוות ליחסים המשפחתיים אופי של נימוס נטול נזק. הוא אף השיג את מבוקשו בכך שבילה בכל פעם פחות מזמנו בקרב המשפחה, ובשעה שנאלץ לבלות את זמנו בבית השתדל להבטיח את עצמו על ידי נוכחותם של אנשים זרים. משרתו היתה עיקר חייו. הכרת שלטונה האפשרות להביא אבדן על כל איש ואיש אם אך ירצה לאבדו; לווית הכבוד, ולו גם חיצונית בלבד, בהיכנסו אל בית המשפט; הצלחתו בעיני רמי המעלה, ובעיקר מומחיותו בניהול העסקים — כל אלה היו משמחים את לבו. בנוסף לכך השיחות בחברת ידידיו, הארוחות והמשחקים גידשו את עתותיו.

זוהי דוגמה להשכחה עצמית על ידי אמצעים הדוחים מן התודעה את ידיעת המצב לאמיתו, מצב של מחסור בתוכן חיים, בפרנסת הנפש. ההתבוננות בהשכחה העצמית חשובה בחינוך, כי היא הכנה לחיפוש אחרי תוכן חיים אמיתי.

העובדה שחיינו של איבן איליץ' בינו לבין עצמו נעשו בלתי אפשריים בשבילו מעידה על כך שההשכחה העצמית והתחליפים לא הצליחו לגבי הבלתימודע שבנפשו, ומשום כך כשיצא לחופשה גברה בו המועקה. בכפר, בהיותו חפשי מעבודתו, חש איבן איליץ' לראשונה לא שעמום בלבד, אלא אף תוגה שאין לשאתה. הוא החליט שכך לא יוכל להמשיך, שחייב הוא לנקוט אמצעים כל שהם, והוא מתחיל בסידורה של דירתו החדשה. לפנינו כאן דוגמה לתחליף ולא דוגמה להשכחה עצמית, כי הקשר של האדם לביתו יש בו עדיין שארית של נשמה ויכול איפוא לשמש תחליף לפרנסת הנפש שהיא הבעיה העיקרית בחיים. התחליף של סידור הבית אינו כמו משחק הקלפים, אלא יש בו גם רמז למסגרת אמיתית לחיים, שאיפה עמומה ליציבות בחיים, להרגשת המקום שיש בו ממקומו של עולם. השמחה ששאב איבן איליץ' מן המישחק בחברת שחקנים טובים, שלאחריו סעד ארוחת ערב ושתה כוס יין, וביחוד אם המישחק נסתיים בריווח קטן (ריווח גדול — משהו בלתי נעים בו) עזרה לו לשכב אחר כך לישון במצב רוח מרומם. המישחק היה אמצעי שאיפשר לו לשכוח את הצד הבלתינעים שבחיי המשפחה והגן עליו מפני התוגה והשעמום שהם השדים הפנימיים המאיימים על האדם. אולם בסידור הבית, אף על פי שגם הוא לא האריך ימים, הרי בהיותו מכוון לתיקון ביתו של אדם הוא גובל באלוהי. הוא ראה בדמיונו אתו סגנון מעודן, נאה ונטול השיגרה שישוו הסידורים לדירתו. בשעה שהיתה נופלת עליו תרדמה, היה רואה נגד עיניו את צורת האולם בעתיד. בשעת הישיבות תקף אותו פיזור הנפש והיה מהרהר בלבו איזה פסיפס יסדר מעל הווילאות, ישר או מכווץ. חשוב לעמוד על ערכם של הדברים הנוגעים לבית, ללבוש ולסעודה כתחליפים לתוכן חיים, שהעיקר בהם הרמז לצד החיובי בחיים ולא השכחת השלילה שבחיים, כי הבית, הלבוש והאוכל הם יסודות הנוגעים למהותם של החיים.

מפנה גדול חל בחיי איבן איליץ' על ידי המחלה. יש אנשים שבגיל מסויים הם מתרכזים בדיאטה ובשמירה על הבריאות. פירושו של דבר הוא

שהקיום הפיזי כשלעצמו נעשה אצלם עיקר והם מתאמצים להחזיק בו וזה תוכן חייהם. עיסוקו העיקרי של איבן איליץ' היה מעתה במילוי מדוקדק אחרי הוראותיו של הרופא ובהקשבה אל מכאוביו ואל פעולותיו של מנגנונו הגופני. שאלה אחת עמדה אצלו במרכז: אם מצבו מסוכן או לא. איבן איליץ' התעניין מעתה במחלותיהם של בני אדם. כשהיו מדברים בנוכחותו על חולים, על מתים, על מחלימים, ביחוד על איזו מחלה שהיו בה קווים הדומים למחלתו, היה מקשיב קשב רב, והיה חוקר ומשווה עם מחלתו. ההתרכזות בקיום הפיזי הביאה אותו לידי כך שהבדידות הפנימית נעשתה מודעת לו. הוא חש שהוטל עליו להיות גלמוד, ללא נפש חיה אשר תבין אותו או תרחם עליו. הרגשת החדלון החלה לחדור לתוכו. כל אדם נבון ובעל נסיון יודע שימות, אבל אין הידיעה הזאת חודרת לשכבה העמוקה שבנפש ואינה נעשית רצינית. האדם אינו יכול לתאר את עצמו כמת³. רק בראות האדם את המוות מתקרב, מתערערת הוודאות של האלמוות, והחדלון חודר זמן מה לנפש ודוחה את האלמוות שבה. חדירה זו מתוארת בסיפורו של טולסטוי. הידיעה על מותו מתחילה לשלוט באיבן איליץ', ותודעת החדלון שהתגברה דוחה את האלמוות שבנפש. איבן איליץ' מגלה שהנה היו חיים, והנה הם הולכים ופגים ואין בכוחו לעצור בעדם. הוא מדבר עם לבו: „כלום לא ברור לכול שאני הולך למות? רק אני. אני יודע זאת. קודם הייתי כאן ואז אהיה שם. ואיפה? לא אהיה עוד בחיים, אז מה יהיה? דבר לא יהיה. ובכן איפה אהיה כשלא אהיה עוד? האמנם זהו המוות? לא, אינני רוצה.“ כאן ההתנגשות בין המודע לבין הבלתי־מודע.

טולסטוי מספר, כי בתוך החיים של איבן איליץ' שהתרוקנו מתוכן היה פה ושם ניצוץ של הארה, כגון משרתו בן הכפר גיראסים. איבן איליץ' נהג לקרוא לעתים קרובות את גיראסים. הלה היה מחזיק את רגליו על כתפיו והשניים היו משוחחים. גיראסים עשה זאת על נקלה ומתוך רצון טוב, בפשטות ובטוב לב אשר הביאו חום בלבו של איבן איליץ'. הפגנת בריאות, כוח, אומץ חיים אצל אנשים אחרים היו מקניטים אותו. רק כוחו של גיראסים והנופת החיים שבו לא ציערוהו, כי אם הרגיעו את רוחו. ומדוע? — משום שהיה בו בגיראסים חום נפשי והוא השפיע על איבן

3 פרויד עמד על כך שהדימוי של המוות אינו בריגישום בנפש, ושהבלתי־

מודע הוא בן אלמוות (עיין להלן בפרק: הנצח שבנפש).

איליץ' להרגיש בחוס, דבר שהיה זר לו עד כה. לא היה בו בגיראסים מן השקר, אלא פיו ולבו היו שווים, ובניגוד ליתר הבריות שטענו בפניו שהוא בריא נהג גיראסים עם איבן איליץ' כעם חולה, ונוהג אמיתי זה השפיע עליו לטובה.

מחשבה אחת מתחילה לפקוד את איבן איליץ': נדמה לו שהוא חי את חייו שלא כשורה. יתכן שהמשרה וכל סידור חייו ומשפחתו וכל עניני החברה והפקידות, שכל אלה באמת לא היו כשורה. וכשראה בבוקר אחד את אשתו ואת בתו ואת הרופא — אישרה לו כל תנועה מתנועותיהם וכל מלה שיצאה מפיהם את האמת האיומה הזאת שנתגלתה לו בשעות הלילה. הוא ראה בהם את עצמו, את כל אשר היה חי בו, וגילה שלא היה אמיתי, שלא היה בו חוס נפשי. לפני מותו של איבן איליץ' התגנב אל מיטתו בנו התלמיד בגימנסיה וניגש חרישית אל אביו. הגוסס צעק בקול והניע בידיו. אחת מידיו צנחה על ראשו של הבן והבן תפס את היד, הצמידה אל שפתיו והתייפת. באותו הרגע הכיר איבן איליץ' בבהירות שחייו לא היו כשורה, אך יש עוד דרך להטיבם. הרי אני מענה אותם — עלתה מחשבה בלבו. צר לי עליהם, טוב יהיה להם כשאמות. רצה לומר זאת, אך לא היה בו עוד כוח לומר, ומה בצע יש באמירה. "עלי לעשות" — חשב, ובהביטו אל אשתו רמז לה על הבן ואמר: קחי, הוציאי אותי, חבל, וגם עליך. לפתע הוברר לו שכל מה שעינה אותו ומאן לצאת החוצה ולשחררו, הנה הוא יוצא עתה בבת אחת, בשטף. חבל עליהם, צריך לעשות כך שלא להכאיב להם עוד, צריך לשחרר אותם. "מה טוב ומה פשוט הכול" — חשב. הוא חיפש את הפחד מפני המוות שהיה רגיל להיות בקרבו ולא מצאו עוד. איהו? הפחד לא היה עוד, וגם המוות לא היה. כל זה קרה בין רגע, כהרף עין. כעבור שעתיים מת.

דרך החינוך לערכים הוא לעורר את תשומת הלב לניצוצות של ההארה בחיי אדם, כמו הפגישות של איבן איליץ' עם גיראסים ועם בנו התלמיד, משום שפגישות אלה הן עיקר פרנסת הנפש בעולם הזה, ולעמוד על מהותם של התחליפים ושל ההשכחה העצמית כדי שלא לבזבז עליהם את החיים; כדי להתכוון במידת האפשר לחיים בעלי תוכן מזמן ההתבגרות ולא קרוב לסופם של החיים הפיזיים. יש להבין יפה את אי־תלותן של תופעות מרכזיות כגון משפחה ומשרה ביסוד הנפשי, משום שאי־תלות זו

היא מקור השדיות שבאדם. חשובה היא גם הבנת טיבם של הגירויים כגון מישחקים, ספורט, חידונים וכו' כנסיונות של השכחה עצמית שאין כוחם יפה להקנות תוכן לחיים, וכן יש לעמוד על ההבדל בין פעולות שהן בבחינת התליפים לבין פעולות שאינן אלא השכחה עצמית בלבד.

שאלה ותשובה:

ש. : אתה מדבר על תוכן חיים, על טעם חיים ועל התרוקנות מתוכן חיים ומטעם חיים, אך אינך מגדיר את המושגים האלה והמושגים הם מופשטים ותלושים. התוכל להגדיר או להדגים אותם באופן שיהיו יותר ברורים?

ת. : תוכן חיים וטעם חיים הם ביטויים לתחושה של סיפוק שאינה רק בהמית ולא רק אנושית, אלא יש בה מן העצמות (העל-אנושית) שבאדם. קל יותר לבאר את ההתרוקנות מתוכן. הסימן המובהק להתרוקנות זו היא המועקה, התוגה שבנפש האדם בהיותו חפשי מעבודה ואין לו תחליפים ולא אמצעים להשכחה עצמית, כי התחליפים וההשכחה העצמית דוחים מן התודעה את ידיעת המצב לאמיתו שהוא מצב שניתן לכנותו בשם מצב של מחסור ב"ויטאמינים" ההכרחיים לפרנסת הנפש השואפת לעצמות, לעל-אנושי. האמנות עשויה לתת תוכן חיים וגם עשויה להיות רק בבחינת השכחה עצמית בלבד. ארכיטקט עשוי לעסוק בבנין ערים ובתים כאיש מנגנון והוא יכול לעסוק בבנין ערים ובתים כאיש הרוח (לא רק כאיש המוסר הדואג למנוע תאונות, וכאיש היקום הדואג שלא לפגום בנוף, אלא כאיש הרוח שעבודתו ממלאת את ישותו והיא קרובה להיות מעין עבודת האלהים). ההבדלים ניתנים להדגמה, והמסתכל בעין פקוחה וחדה, יכול לעמוד עליהם. יש מוסיקה העושה רושם עלינו ואין בה תוכן נפשי, ויש מוסיקה המוסיפה תוכן נפשי, המקשרת אותנו עם ממד העומק שבקרבתנו.

יש גם סיפוק שטני הדומה לסיפוק אלוהי. מותר האדם מן הבהמה הוא או אלוהי או שטני. ההבחנה בין האלוהי לשטני אינה קלה במקרים רבים. לא קשה כל כך להבחין בין אדם מלא תוכן ושמחה לבין אדם הריק מתוכן ומשמחה או המתרוקן מהם, אבל קשה להבחין בין מלאות אלוהית לבין מלאות שטנית, ורק אנשים בעלי חוש פנימי מובהק יכולים לעמוד על ההבדל הזה בין העל-אנושי האלוהי לבין השטני.